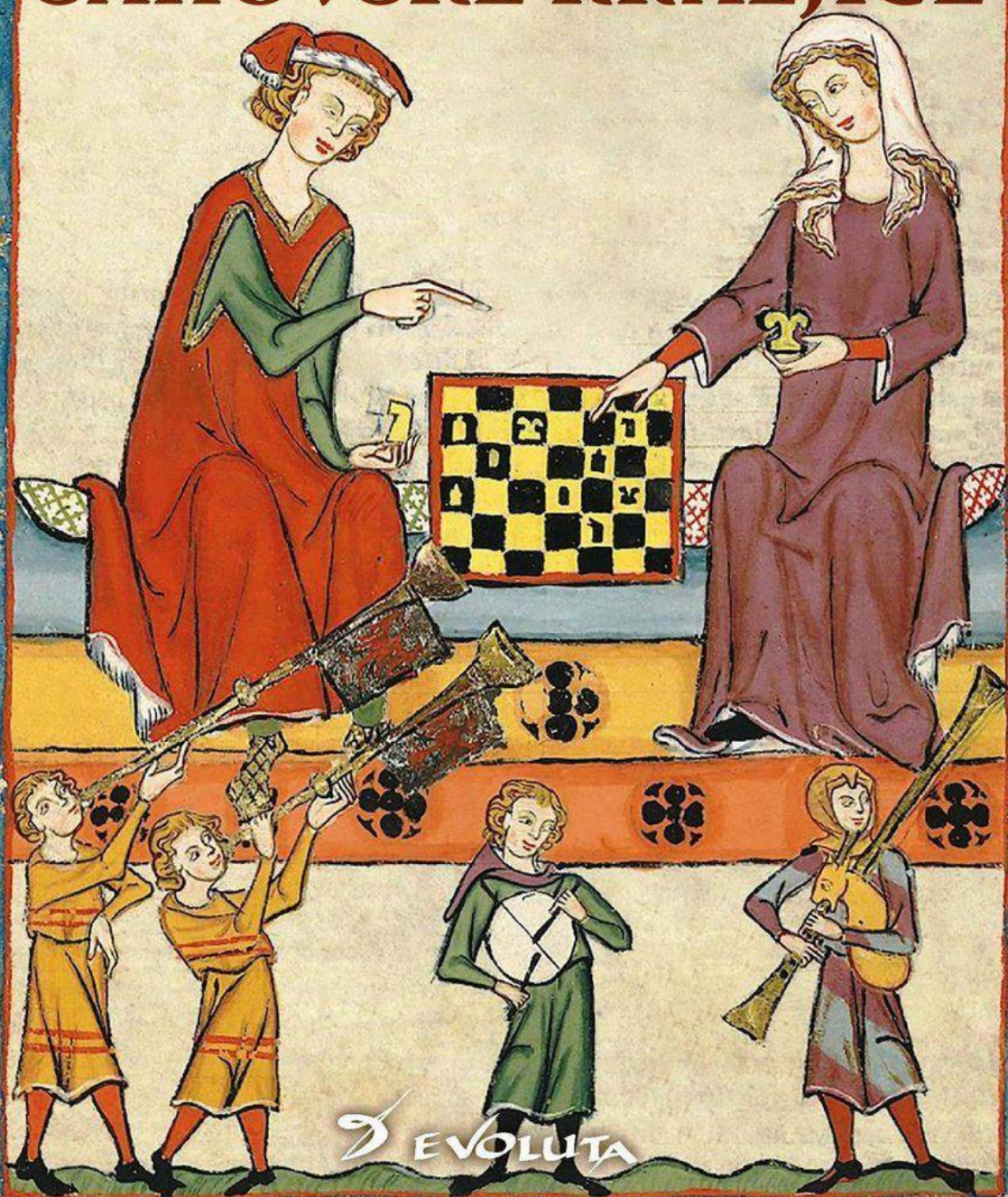

Merilin Jalom
ROĐENJE
ŠAHOVSKE KRALJICE

EVOLUTA

Glavni i odgovorini urednik
Bojana Ćebić Radić

Likovni urednik
Dušan Šević

MERILIN JALOM

ROĐENJE
ŠAHOVSKE KRALJICE

*E*EVOLUTA

Naslov originala
Marilyn Yalom:
Birth of the Chess Queen (New York: Harper Collins, 2004)

Knjiga je objavljena uz finansijsku pomoć
Ministarstva kulture, informisanja i informacionog društva
Republike Srbije

PROBUĐENA FIGURA

Svet sanja u šahu
Kibiceri su kao ljubavnici

Okraljičeni pioni su spaseni
L je kao račvasti put koji samo konji umeju da slede
Top i kralj prave rokadu zbog sigurnosti
Lovac se hvali svojim dijagonalnim klizanjem.

Eho Orbite: nebo bez zvezda
Samo ona se kreće kuda želi

Da štiti bespomoćnog monarha, njena je zadata veština
Napada spletkare, zaverenike, prevarante sve

Večna igra.

Počinje rat.

Ona ulazi.

Šah mat.

Živela kraljica.

Koliko žudimo.

Njeno veličanstvo.

— *Gari Glejznerz*

ZAHVALNICA

Ova knjiga ne bi bila moguća bez ogromnog istraživanja u područjima filologije, arheologije, književnosti i istorije umetnosti koje su obavili moji prethodnici, pre svega iz Nemačke i Engleske. Uz poštovanje prema njima, od kojih su mnogi bili ozbiljni šahisti i gotovo svi muškarci, pozvala sam se na svoje dugogodišnje iskustvo feminističkog naučnika da bacim novo svetlo na šah i njegovu najparadoksalniju figuru.

Dve biblioteke bogate šahovskim materijalima i četiri obaveštena bibliotekara otvorili su prostor i vreme za mene. U Klivlendskoj javnoj biblioteci Stiven Zic i Džefri Martin pomogli su mi u istraživanju neverovatne šahovske kolekcije Džona Vajta. U Kraljevskoj biblioteci u Hagu Henk Ševret i Henriet Rirink su me na sličan način vodili kroz svoje šahovske kolekcije. Ogromnu zahvalnost dugujem ovim institucijama i njihovih ljubaznim kustosima.

Moja matična kuća, Institut za ženska i rodna istraživanja na Stanford univerzitetu obezbedila mi je bibliotečki materijal i podršku kolega. Najviše od svega zahvaljujem višoj naučnoj saradnici Instituta i istoričarki Suzan Groag Bel jer je oštro kritikovala ovaj rukopis od prve do poslednje stranice. Hvala i pridruženim naučnicima Instituta, matematičarki Alis Silverberg, kao i sociologu Ašraf Zahedi za korisne komentare u vezi sa zaključkom ove knjige.

Mnogim drugim pojedincima dugujem zahvalnost. Profesorka Ketlin Koen iz Odeljenja za istoriju umetnosti u San Hozeu pratila je sa entuzijazmom napredak ove knjige nekoliko godina, deleći svoje znanje o relevantnim radovima, čak me je dala i jednu od fotografija. Profesorka Lija Midlbruk sa Univerziteta u Oregonu bila je pronicljivi kritičar prve verzije španskog poglavlja. Profesorka Bridžit Kazeles sa Stanford univerziteta ponudila mi je ideje za istraživanje srednjovekovnih francuskih materijala. Profesorka Danijela Trudo iz San Hozea takođe mi je dala savet o nekim korisnim francuskim tekstovima. Za deo o skandinavskim državama želim da zahvalim književnoj kritičarki dr Veri Fulesdal i istoričarki ranih severnoatlantskih istraživanja Kirsten Sever, Peteru Karelju sa Univerziteta u Lundu i švedsko-finskoj spisateljici Stini Kačadourijan. Saveti profesora Dejvida Goldfrenka sa Univerziteta u Džordžtau- nu koristili su mi u razmatranju ruskog poglavlja ove knjige. Profesorka Hester Gelber iz Odeljenja za verske studije Stanford univerziteta dala mi je savet u vezi sa kultom Device Marije. Profesor Dejvid Rigs sa Katedre za engleski jezik Stanford univerziteta pomogao mi je u rasvetljavanju pesme o šahu iz XVI veka. Ira Lapidus, penzionisani profesor istorije na Univerzitetu Berkli u Kaliforniji, sprečavao me je da napravim greške u pojedinostima iz muslimanske istorije. Britanski šahovski istoričar Viktor Kits ponudio mi je neke važne informacije o šahovskim doprinosima španskih Jevreja. Profesor komparativne književnosti sa Berklija Robert Alter promišljeno je komentarisao

španske hebrejske tekstove. Istoričarka srednjeg veka Rosvita Vuli pomogla mi je sa prevodima iz nemačkog razvijenog srednjeg veka. Biograf Pegi Liz delila je sa mnom relevantne podatke koji su se ticali vladavine kraljice Izabele Kastiljske. Ambasador Huan Duran Loriga olakšao mi je istraživanja u španskoj kraljevskoj biblioteci. Kristof Rajzner, direktor Getingenskog sajma knjiga, organizovao mi je ključne susrete u Nemačkoj. Otac P. Odo Lang, OSB (Red Svetog Benedikta), iz biblioteke benediktinske opatije u Ajnzidenu, u Švajcarskoj, dao mi je osnovna obaveštenja o najranijem poznatom dokumentu koji pominje šahovsku kraljicu. Autor Dejvid Šenk, koji piše još jednu istoriju šaha, dodao je mom konačnom rukopisu niz osmišljenih komentara.

Šarleta Visaja, postdiplomac na Stenford programu za Modernu misao i književnost, ispunila je ulogu savršenog asistenta.

Moj sin Ben Jalom radio je na razvojnim fazama knjige, pomažući da se obezbedi struktura za raznovrsnu istorijsku građu, i pažljivo priredio konačnu verziju knjige za štampanje.

Posebnu zahvalnost dugujem mojoj urednici u Harper Kolinsu Džuliji Serebrinski, koja je uvidela vrednost ove čudne knjige od samog početka i nikada nije izgubila veru u nju. Njene smernice i redaktorski saveti bili su neprocenjivi. Isto tako, moj književni agent i prijateljica Sandra Dekstra podržala me je na bezbroj načina.

Kao i uvek, moj muž Irvin Jalom bio je moj partner i u ovom poduhvatu. Lako je biti kraljica kada imaš prosvetljenog kralja na svojoj strani.

PREDGOVOR

Knjige se rađaju na neočekivane načine. Ova je izrasla iz zablude. Dok sam se pripremala za predavanje u Muzeju Izabele Stjuart Gardner u Bostonu o mojoj knjizi *Istorija grudi*, jedan kustos mi je pokazao malu figuru Bogorodice i deteta od slonovače, govoreći o njoj kao o „šahovskoj kraljici”. Ova figura Marije koja doji svoju bebu Isusa raspalila mi je maštu. Kako bi Bogorodica iz XIV veka mogla da bude šahovska kraljica?

Na temu ove takozvane šahovske figure diskutovala sam na svom predavanju o „vizijama grudi” u Gardner muzeju 1998. godine, ali sa više pitanja nego odgovora. Nisam ni pretpostavljala da ću sledećih pet godina provesti prateći svaku sačuvanu srednjovekovnu šahovsku kraljicu kako bih utvrdila da li Gardnerova figura pripada ili ne pripada šahovskoj tabli. (Videti poglavlje 7 za moje zaključke.)

Tih godina sam postala fascinirana šahovskom kraljicom kao simbolom ženske moći. Kako je došlo do toga da ona dominira šahovskom tablom kada su u stvarnom životu žene gotovo uvek imale drugorazrednu poziciju? Kakav je njen odnos prema drugim šahovskim figurama? Šta nam ona može reći o civilizaciji koja ju je stvorila? Razmislite o današnjoj šahovskoj kraljici. Ona je neustrašiva ratnica koja može da se kreće u bilo kom pravcu – napred, nazad, desno, levo, dijagonalno – može da pređe jedno polje ili celu tablu u jednom potezu. U mikrokosmosu, u kome su svi pokreti strogo regulisani, ona prkosi uskim ograničenjima koja vezuju ostatak njene vojske.

U početku ona sedi pored kralja, kao što priliči kraljevskom bračnom partneru. Tokom igre ona napreduje da bi zaštitila svog gospodara i uništila svoje neprijatelje. Ako je neophodno, ona može i da izgubi život u borbi jer je, na kraju krajeva, važan kraljev opstanak. To je paradoks šaha: kralj je ključna figura uprkos tome što je kraljica moćnija.

Međutim, ovakav scenario nije uvek postojao. U ranoj istoriji šahovske igre nije uopšte bilo kraljice na šahovskoj tabli. U Indiji, Persiji i arapskim zemljama gde se igra začela sve ljudske figure bile su muškog roda. Figure su bile kralj, njegov general ili glavni savetnik, koji se zvao vezir, i redovi pešadinaca. Tu su, kao i u stvarnoj indijskoj vojsci, borna kola, konji i slonovi. Tek pošto su Arapi okupirali južnu Evropu u VIII veku i doneli šah, kraljica se pojavila na tabli. Oko 1000. godine ona počinje da zamenjuje vezira, a već oko 1200. godine mogla se naći širom zapadne Evrope, od Italije, do Norveške.

Ovaj događaj, minoran u velikom poretku stvari, postavlja veliko pitanje o položaju žena u srednjem veku. Na koji način je njeno rođenje odražavalo moć stvarnih kraljica i dama plemenitog porekla? Za razliku od Bliskog istoka, gde je šahov vezir bio drugi čovek u komandnom poretku, evropska kraljica bila je kraljev pouzdani saputnik, njegov zamenik kada je on bio odsutan

ili onesposobljen. Hrišćanski monogamni ideal koji spaja jednog muškarca i jednu ženu stajao je nasuprot poligamnim mogućnostima dozvoljenih muslimanima. Spajanje kralja i kraljice na šahovskoj tabli simbolizuje partnerstvo značajnije i trajnije nego što je to odnos kralja i njegovog glavnog ministra. Ovo takođe odražava još jednu razliku između evropske kraljice i supruge jednog istočnog moćnika: evropska kraljica očekuje da deli političku moć sa svojim suprugom, pogotovo ako je donela u brak i teritorijalne posede. U zemljama poput Španije i Engleske omogućeno je da, kada nema muških naslednika, ćerke nasleđuju prestole svojih očeva. Neke kraljice su čak vladale same, bez pomoći svojih suprugova.

U Indiji, gde je šah nastao u V veku, ne bi imalo smisla da postoji kraljica na tabli. Šah je bio isključivo ratna igra među muškarcima koji jašu na životinjama ili marširaju. Ovaj isti obrazac, sa malim modifikacijama, našao je pogodno tlo u Persiji i arapskim zemljama. Do današnjeg dana arapski šah se igra sa vezinom i slonom, odolevši promenama u Evropi pre hiljadu godina. Kada su Arapi preneli igru preko Mediterana u Španiju i Siciliju, šah je počeo da odražava zapadne feudalne strukture i dobio socijalnu dimenziju. Kraljica je zamenila vezira, konj je pretvoren u viteza, kola u kulu (današnji zamak ili top), a slon u biskupa (mada je u Francuskoj on postao luda, a u Italiji nosilac). Samo su kralj i običan vojnik (pešak), figure na dva kraja hijerarhije, ostali potpuno isti.

Indijski šah se igrao sa figurama realističnog izgleda, tako da je čitava garnitura ličila na minijaturnu vojsku. U arapskom svetu nakon smrti Muhameda 632. godine muslimanski igrači preobrazili su ove realistične figure u apstraktne, zato što *Kuran*, kao i jevrejska *Biblija*, zabranjuje prikazivanje živih bića.

Nakon arapske invazije južne Evrope u VIII veku, pošto je šah našao svoj put do španskih i italijanskih poluostrva, on je došao u dodir sa zanatlijama koji nisu imali kočnice da ljudska bića i životinje predstave realno – kao što je to bio slučaj u originalnim indijskim garniturama. Vojnik je morao biti prikazan kako čvrsto stoji na nogama sa štitom i mačem ispred sebe.

Vitez na konju je opremljen uzdama i uzengijama. Slon, nepoznat Evropljanima, postao je biskup (lovac) sa dvorogom mitrom ili lakrdijaš koji na kapi ima dva zvona – što je verovatna transformacija slonovskih kljova. Kralj i kraljica sede na prestolima, sa krunama na glavama i skiptarima ili kuglama u rukama. Na šahovskoj tabli su se mogli videti isti ljudi koji su hodali ili jahali srednjovekovnim ulicama, molili se u romaničkim crkvama ili predsedavali kraljevskim skupštinama.

Mi znamo relativno malo o prenošenju šaha iz muslimanskog u hrišćanski svet, a još manje o pronalasku prve šahovske kraljice. Gde se ona prvi put javlja? Da li je postojala stvarna vladarka koja je inspirisala ovu novinu? Kakva je bila reakcija zanatlje duboresca kada je njegov pokrovitelj naručio garnituru sa kraljicom umesto tradicionalnog vezira? Da li činjenica da su devojčice, kao

i dečaci, često igrale šah ima veze sa javljanjem kraljice na tabli? Da li su žene – kraljice i druge dame visokog statusa – donele novu dimenziju igri koja ne bi postojala bez njih? Ovo su neka od pitanja koja su me opsedala dok sam pratila tragove srednjovekovne igre iz tekstova, slika i drugih artefakata i pokušavala da rekonstruišem civilizaciju koja je donela i odnegovala šahovsku kraljicu.

Ali, postoji drugi deo ove slagalice. Šahovska kraljica nije u početku bila najmoćniji učesnik u igri. U stvari, ona je poput vezira u početku bila najslabiji član svoje zajednice, dozvoljeno joj je bilo da napreduje samo jedan kvadrat dijagonalno u svakom potezu. Ipak, ona je krajem XV veka stekla nenadmašan dijapazon pokreta. Godine 1497. kada je Izabela Kastiljska vladala Španijom, pa čak i delovima Novog sveta koji je otkrio Kolumbo, jedna španska knjiga priznaje da je šahovska kraljica postala najmoćnija figura na ploči. Ova knjiga koju je napisao izvesni Lucena i nazvao je *Umetnost šaha (Arte de axedres)* bila je vododelnica između „starog” i „novog” šaha – igre koju igramo i danas.

Sasvim je očekivano da je šahovska kraljica dostigla zenit svoje moći tokom vladavine Izabele Kastiljske, najznačajnije španske kraljice svih vremena. Ova konvergencija između kraljice i simbola zahteva drugi set pitanja: Da li je evolucija šahovske kraljice povezana sa sve istaknutijom ulogom koju je stvarna kraljica imala u kasnom srednjem veku? Koje političke i kulturne događaje treba uzeti u obzir kada se razmatra pet stotina godina između stidljivog pojavljivanja šahovske kraljice i njenog uzdizanje u najmoćniju figuru igre?

Tokom XI i XII veka, u vreme kada šahovska kraljica istiskuje vezira sa evropske šahovske table, postojale su brojne struje koje su favorizovale ideju ženske moći. Prva je bila stvarnost hrišćanske kraljice – institucije koja je svoj karakterističan oblik dobila tokom ranog srednjeg veka. Kraljica je, pre svega, kraljeva supruga, njegov verni partner, pomoćnik i lojalni podanik. Poput istočnjačkog vezira, ona je bila i savetodavac, naročito u vezi sa rođačkim odnosima, ali čak i sa diplomatijom i ratovima. Službena dužnost bila joj je da posreduje između kralja i raznih molilaca, bilo da su pripadali plemstvu, sveštenstvu ili svetovnim licima.

Na intimnijem nivou, ona je trebalo da predsedava kraljevskim domaćinstvom, njena glavna administrativna odgovornost usmerena je na obezbeđenje hrane, odeće, odmora i zabave. Na još privatnijem nivou, ona je trebalo da rađa decu. Ovo je njena najvažnija uloga jer samo naslednici kralja i kraljice mogu obezbediti dinastičku stabilnost.

Većinom su kraljice, kao i vojvotkinje i kontese, postale vladarke po osnovu braka sa suverenom i zatim postale poznate kao *consors regni*. Ako bi ostale udovice, neke bi bile proglašene kraljicama regentkinjama do perioda punoletstva prestolonaslednika. Samo je nekoliko žena proglašeno kraljicama na osnovu prava nasleđa, poput španske vladarke Urake od Leona i Kastilje, koja je svoje kraljevstvo dobila direktno od svog oca 1109. godine. Na nešto nižem nivou, mnoge plemkinje sa nasleđenim titulama preuzela su punu odgovornost za svoja feudalna dobra. Čak i posle braka nisu automatski predavale

upravu nad svojim imanjima svojim muževima. Takve naslednice odavale su počast svojim nadređenima – kraljevima, carevima i papama tokom formalnih ceremonija na kojima su priznavale svoju feudalnu vernost. Od Prvog krstaškog rata 1095. godine neke naslednice su *de facto* postajale vladarke svojih domena kada bi njihovi muževi otišli u rat.

Druga kulturna struja koja se poklopila sa rođenjem šahovske kraljice i osnaživanjem institucije stvarne kraljice bio je kult Bogorodice. Od XI veka čudesno rođenje Isusovo postalo je predmet bezbrojnih pesama, himni, narativa i teoloških rasprava. Stotine crkava bilo je posvećeno Bogorodici, majka sa detetom predstavljena je u skulpturama, freskama i vitražima. U svom privilegovanom materinskom položaju Marija je mogla da se pridobije za posredovanje sa Gospodom, ali ona je i sama mogla da stvara čuda. U svojim različitim inkarnacijama, kao Bogorodica, Hristova nevesta i Kraljica neba, Marija je postala predmet obožavanja bez premca u srednjovekovnom hrišćanstvu.

Treći uticaj bio je kult romantične ljubavi. Obožavanje lepe dame, često supruge kralja ili moćnog plemića, prvi put su proslavljali trubaduri na jugu Francuske, a zatim ovaj običaj izvezli na sve evropske dvorove. Šah je ubrzo postao povezan sa dobrim vaspitanjem i „uglađenošću”. Od viteza koji je želeo da se smatra „uglađenim” očekivalo se da dobro igra šah, sa ženskim, kao i sa muškim protivnicima. Igra je pripadnicima oba pola dozvoljavala da se sastanu pod jednakim uslovima, a ponekad bila paravan za romantiku. I mariolatrija i njena sekularna suprotnost – kult romantične ljubavi – doprineli su usponu šahovske kraljice.

Pratićemo širenje šaha od regiona do regiona, od Indije, Persije i arapskih zemalja, do Španije, Italije i Nemačke, Francuske, Engleske, Skandinavije i Rusije. Istovremeno, naići ćemo na značajne kraljice, carice, kontese, vojvotkinje i markize koje su vladale u svakoj zemlji. Međusobni uticaj simboličkih kraljica na šahovskoj tabli i brojnih živih kraljica obezbeđuje osnovu ove knjige. Iako je bilo relativno malo vladarki pre XV veka čija imena bi mogla zasigurno da se vežu za šahovsku igru, realnost ženske vladavine je nesumnjivo prepletena sa pojavom i evolucijom šahovske kraljice. U to vreme je šahovska kraljica postala suštinska metafora za žensku vlast u zapadnom svetu.

ODABRANI VLASTODRŠCI TOGA PERIODA

MUSLIMANSKI VLADARI

786–809. Kalif Harun al-Rašid u Bagdadu

822–852. Kalif Abd al-Rahman II iz Kordobe

913–961. Kalif Abd al-Rahman III iz Kordobe

HRIŠĆANSKI ŠPANSKI VLADARI

895(?) – 970. Toda Asnarez od Navare, udovica Sanča Garseza, kralja Pamplone (umro 925)

975–1058. Ermesenda, grofica od Barselone, udovica grofa Ramona Borela (umro 1017)

1172–1109. Alfonso VI, kralj Leona i Kastilje

1109–1126. Uraka, kraljica Leona i Kastilje

1252–1284. Alfonso X, kralj Leona i Kastilje

1474–1504. Izabela Kastiljska i Ferdinand od Aragona

NEMAČKI I ITALIJANSKI VLADARI

931–999. Adelaida, nemačka kraljica i carica Svetog rimskog carstva, udovica Otona I (umro 973)

958(?) – 991. Teofano, nemačka kraljica i carica Svetog rimskog carstva, udovica Otona II (umro 983)

1046–1115. Matilda od Toskane

1154–1198. Konstanca od Otvila, kraljica Sicilije i carica Svetog rimskog carstva, udovica Hajnriha IV od Hoenštaufena (umro 1197)

1194–1250. Fridrih II, kralj Sicilije i car Svetog rimskog carstva

FRANCUSKI I ENGLJSKI VLADARI

1121(?) – 1180. Luj VII, kralj Francuske (vladao 1137–1180)

1122–1204. Eleonora Akvitanska, kraljica Francuske (1137–1152) i Engleske (1154–1189)

1133–1189. Henri II, kralj Engleske (vladao 1154–1189)

1165–1223. Filip Avgust, kralj Francuske (vladao 1180–1223)

1187–1226. Luj VIII, kralj Francuske (vladao 1223–1226)

1188–1252. Blanka Kastiljska, kraljica Francuske (1223–1226) i kraljica regentkinja (1226. i ponovo 1248–1252)

1214–1270. Luj IX, kralj Francuske (vladao 1226–1270)

SKANDINAVSKI VLADARI

969–1000. Olaf Trigrvason, kralj Norveške

1353–1412. Margaret od Danske, kraljica regentkinja u Danskoj od 1387, vladarka u Norveškoj od 1388, vladarka u Švedskoj od 1389. godine

RUSKI VLADARI

1672–1725. Petar Veliki, car Rusije (vladao 1682–1725)

1729–1796. Katarina Velika, carica Rusije (vladala 1762–1796)

MISTERIJA ROĐENJA KRALJICE ŠAHA

I GLAVA

ŠAH PRE ŠAHOVSKE KRALJICE

Iako istoričari i dalje raspravljaju o poreklu šaha, većina njih se slaže da se on pojavio u Indiji oko VI veka. Na sanskritu se ova igra zvala čaturanga (chaturanga), u značenju „četiri člana”, što se odnosilo na četiri roda indijske vojske: bojna kola, slonove, konjicu i pešadiju. Ova četvorostruka podela, uz dodatak kralja i njegovog vojskovođe, obezbeđivala je osnovne figure igre, najpre u Indiji, a onda i po čitavom svetu.

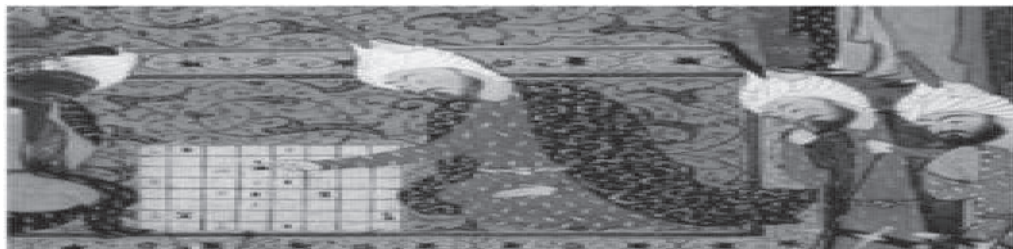
Šah u persijskoj književnosti

Prvo pouzdano pisano svedočanstvo o šahu ne dolazi iz Indije, već iz Persije. Prema jednoj drevnoj romantičnoj pripovesti pod nazivom *Kārnāmāk*, napisanoj oko 600. godine na jeziku pahlavi (sistem pisanja u Persiji pre prodora islama), šah je već dostigao veliki ugled, koji će ga pratiti i narednih vekova.¹

Persijanci su od Indijaca preuzeli osnove ove igre – šest različitih figura, tablu sa šezdeset četiri kvadrata – a figurama dali persijske nazive. Ova nova nomenklatura imala je ogroman značaj ne samo na Istoku, gde je persijska reč šah (shah) u značenju „kralj” konačno, preko latinskog „scacchus”, dala ime ovoj igri u velikom broju evropskih jezika: „schacchi” na italijanskom, „Schach” na nemačkom, „échecs” na francuskom i „chess” na engleskom, da pomenemo samo neke.

Persijski ep *Knjiga kraljeva (Shāh-nāmeḥ)*, koju je napisao veliki pesnik Firdusi (oko 935–1020), na zanimljiv način prikazuje kako se šah preseleo iz Indije u Persiju. Prema toj priči, indijski radža je u VI veku poslao persijskom šahu šahovsku garnituru od slonovače i tikovog drveta, uz jedino

¹ H. J. R. Murray, *A History of Chess* (Northampton, Mass.: Benjamin Press, 1986) [1913], str. 149. Marejeva knjiga od 900 strana prava je Biblija šahovskih istoričara. Svojim znanjem brojnih jezika, uključujući latinski i arapski, i svojom privrženosti šahu kao globalnoj igri, H. J. Marej je bio jedan od onih kasnih viktorskih divova koji su samom svojom zastrašujućom veličinom sprečavali dalje istraživanje narednih dveju generacija. Ali Marej je imao svoju očinsku figuru koja se obeshrabrujuće nadvijala nad njim – sir Džejsms Marej (Sir James Murray), urednik i osnivač *Oksfordskog engleskog rečnika (Oxford English Dictionary)*, koji se nedavno pojavio kao heroj u veoma popularnom delu *Profesor i ludak (The Professor and the Madman)*.

Partija šaha, minijatura iz *Knjige kraljeva*

objašnjenje da je posredi igra koja je „simbol umetnosti ratovanja”, i poziv šahovim mudracima da razreše kretanja pojedinih figura. Naravno (budući da je ovo persijska priča), jedan od Persijanaca je uspeo da razreši ovaj nainzgod nemoguć zadatak. Međutim, šah je nadmudrio radžu tako što je ubrzo izmislio igru *nard*², koju je poslao natrag u Indiju s istim izazovom. Uprkos činjenici da je ova igra bila mnogo jednostavnija od šaha, zamršenost narda zbunila je radžine ljude. Intelektualno kockanje je skupo koštalo radžu, primoranog da plati veliki danak: dve hiljade kamila koje su na svojim leđima nosile „Zlato, kamfor, ambergris (sivi amber) i alojino drvo, / Kao i odeću, srebro, bisere i dragulje, sa jednogodišnjim dažbinama / i sve to je otposlao, sa svog dvora pred šahova vrata.”³

Druga priča u spevu *Knjiga kraljeva* govori kako je izmišljena šahovska igra. U njoj je jedna indijska kraljica rastrojena zbog prekomerne mržnje između svoja dva sina: Talhanda i Gava, polubraće sa pravima na tron. Kada je saznala da je Talhand poginuo u ratu, imala je sve razloge da pomisli kako

² Preteču trik-traka (ponegde se naziva i *backgammon*); igra za dve osobe na ploči po kojoj se figure kreću prema brojevima dobijenim bacanjem kocke (prim. prev).

³ The Shāh-nāmeḥ of Firdausi, prev. Arthur George Warner and Edmond Warner (London: Kegan Paul, Trench, Trübner & Co., 1915), str. 386, 393.

ga je ubio Gav. Mudraci u kraljevstvu, kaže priča, napravili su šahovsku tablu da na njoj predstave bitku, i jasno pokažu kraljici da je Talhand smrtno stradao od iznurenosti u bici, a ne od bratovljeve ruke. Persijski termin *shāh māt*, upotrebljen u ovoj epizodi, konačno je došao do nas kao šah-mat, koji doslovno znači „kralj je bio zapanjen” ili „iscrpljen”, mada se često prevodi kao „kralj je mrtav”.

Verzija o rođenju šahovske igre u spevu *Knjiga kraljeva* nadmeće se s drugom popularnom legendom u kojoj je čovek po imenu Sisi bin Dahir izumeo igru za indijskog kralja, koji joj se toliko mnogo divio da je postavio šahovske table u sve hindu hramove. Želeći da nagradi Bin Dahira, kralj mu je rekao da će dobiti šta god poželi. Bin Dahir je odgovorio: „Onda ja želim da se jedno zrno pšenice stavi na prvi kvadrat šahovske table, dva zrna na drugi, i da se broj zrna udvostručuje dok se ne stigne do poslednjeg kvadrata. Želim to da dobijem.” Kada je kralj shvatio da za takav zahtev ni celokupan prinost pšenice u svetu ne bi bio dovoljan, pohvalio je Bin Dahira jer je način na koji je formulirao svoju želju bio mnogo genijalniji od njegovog pronalaska šaha.⁴

Iako nijedna indijska ili persijska šahovska figura iz ovog ranog perioda nije sačuvana, kasnije slike Indijaca i Persijanaca koji igraju šah pomažu nam da steknemo predstavu o tome kako je partija mogla da izgleda. Obično je šahovska tabla bila bela tkanina podeljena vertikalnim i horizontalnim linijama. Na ilustraciji nađenoj u rukopisu *Knjige kraljeva* iz XIV veka naslikan je jedan persijski plemić kako igra s izaslanikom indijskog radže.

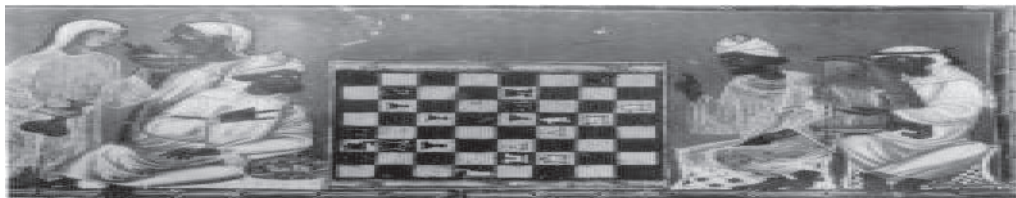
Šah u muslimanskoj teologiji

Šest godina posle smrti proroka Muhameda (638) arapski osvajači pod vođstvom kalifa Omara pokorili su Persiju da bi nastavili da šire islam (kalif je vrhovni vladar muslimanske zajednice i u religijskim, i u svetovnim pitanjima). Oni su u svojim pohodima, noseći šah sa sobom, proširili njegov uticaj do dalekih prostranstava Španije (osvojene 711) i severne Indije (1026). Arapski je postao vladajući jezik u mnogim osvojenim zemljama, a neke od šahovskih figura dobile su arapska imena (*al-fil* za slona, *baidak* za piona, a *firzan*, *firz* ili *ferz* za vojkovođu ili vezira), dok su ostale zadržale svoje persijska imena (*shah* za kralja, *rukh* za topa, *asp* za konja).

Iako su muslimani bili očarani igrom, šahovske garniture s figurama koje podsećaju na ljudska bića i životinje izazivale su sumnju, verovatno zbog jednog odlomka iz *Kurana* koji glasi: „Vernici, vino i igre na sreću, idoli i božanske strele su gnusobe koje je izmislio satana. Izbegavajte ih tako da možete napredovati.”⁵ Sunitski muslimanski teolozi uključili su u ovu zabranu o „idolima” sve predstave ljudi i životinja, i u slikarstvu, i vajarstvu, ali i šahovskih figura. Šiiti sužavaju ovo tumačenje, ograničavajući ga samo na religijske idole.

⁴ Hans i Siegfried Wichmann, *Chess: The Story of Chesspieces from Antiquity to Modern Times* (New York: Crown Publishers, 1964), str. 12.

⁵ The Koran, prev. N. J. Dawood (London: Penguin Books, 1999), str. 89.

Dva Mavra igraju šah dok dvojica drugih posmatraju i treći svira harfu.

Sve u svemu, sunitsko tumačenje je prevladalo i realistične indijske i persijske šahovske figure preobražene su u apstraktne. Zanimljivo je da zabrana realističkog prikazivanja nikad nije bila primenjena u potpunosti. Dvorska kultura se često nije obazirala na nju, kao i u brojnim persijskim umetničkim radovima, premda su simboličke figure postale pravilo na šahovskoj tabli.

U načelu, muslimani su smatrali da je šah dopustiv ukoliko se igra s figurama koje ne izgledaju realistično, ne prepliće se s obavljanjem religioznih dužnosti, ne igra se za novac i ne vodi raspravama ili nepristojnom jeziku. Malik, uticajni pravnik iz VIII veka i upravnik muslimanske bogoslovske škole, bio je oštiji: njemu se pripisuje da je rekao da „nema ništa dobro kod šaha” i proglasio ga za *haram*, što je izraz koji ga svrstava u zabranjene i zaslužuje kaznu.⁶ S vremena na vreme, sledećih vekova, poneki strogi kalif bi otvoreno zabranjivao šahovsku igru i naređivao da se unište sve šahovske garniture.⁷

Ovakav ekstremni stav nalazimo i u poslednjim decenijama XX veka pod ajatolahom Homeinijem u Iranu, gde je šah bio zabranjen od 1979. do 1988. godine, kao i kod Talibana u Avganistanu, koji su šah grupisali s filmovima, televizijom, alkoholom, lakom za nokte, dečjim zmajevima, bilijarom,

⁶ Victor Keats, *Chess in Jewish History and Hebrew Literature* (Jerusalem: Magnes Press, 1995), str. 75.

⁷ Al Mahdi je 780. godine zabranio šah za stanovnike Medine, a al-Hakim je uradio to isto 1005. u Egiptu, premda je prvopomenuti zadržao šahovske majstore na svom dvoru i kasnije i nije uništio svoju šahovske garniture. Alex Hammond, *The Book of Chessmen* (London: Arthur Barker, 1950), str. 32.

petardama i svetovnom muzikom. Avganistanci koji su uživali u ovim „nečistim stvarima” bili su bičevani i zatvarani. Ne iznenađuje što su u Avganistanu, kada je oslobođen od Talibana, prvi predmeti izneti iz skrovitih mesta bili radio-aparati, muzički instrumenti i šahovske garniture.

Šah pod kalifama

Uprkos takvim drastičnim zabranama šaha tokom čitave njegove burne istorije, šahovska igra je preživela i napredovala u muslimanskim krugovima. Popularizaciji šaha doprineo je čak i slavni kalif Harun al-Rašid, koji je vladao u Bagdadu od 786. do 809. godine. Zajedno s trik-trakom, polom, veštinom gađanja lukom i strelom i igrama s reketom, šah je postao jedna tipično dvorska delatnost. Ako ste želeli da zasijate u Harunovom prisustvu, veština u šahu je bila siguran način da „uhvatite svetlost”. Neobične veštine, kao što je bila sposobnost da se igra naslepo (s povezom preko očiju), mogle su doneti pravo ulaska u visoko društvo, isto kao i veliko bogatstvo, čak i onima skromnog porekla. Analogija s pionom, koji bi bio unapređen u rang vezira odmah pošto bi prešao šahovsku tablu (u današnjem rečniku „promocija piona” ili „pion vraća kraljicu”), bila je prihvaćena za nekog ko se uzdigao iz svog skromnog porekla do ovozemaljskog vrha.

Harunovi raskošni pokloni onima koji su zaslužili njegovu blagonaklonost postali su legendarni. Harun al-Rašid ili njegova voljena supruga Zubaida darivali su srećne članove svoje pratnje stotinama zlatnih šahovskih figura, nagrađivali robinjama, svilenim haljinama i čak čistokrvnim konjima. Pesnik koji bi napisao stihove koji bi dirnuli Harunovo srce ili šahovski igrač koji bi otkrio naročitu kombinaciju mogli su da dobiju basnoslovne nagrade. Jedna od priča u zbirci *Hiljadu i jedna noć* kaže kako je Harun platio deset hiljada dinara za robinju koja je bila poznatu kao izvrsna šahistkinja. Pošto je od nje izgubio zaredom tri partije, nagradio ju je smanjivanjem kazne nekom Ahmed bin al-Aminu, po svoj prilici njenom ljubavniku.⁸

Bez obzira na to da li ova priča ima bilo kakvu istinsku podlogu, Harunovo zanimanje za šah pouzdana je istorijska činjenica. Kada je car Nićifor I na vizantijskom prestolu nasledio 802. godine carica Irinu, njegov pozdrav Harunu al-Rašidu sadržao je šahovsku metaforu koja mu je poslužila da opiše svoje nezadovoljstvo njihovim tadašnjim odnosima: „...carica koju sam nasledio smatrala je da ste vi u rangu topa, a ona sama u rangu piona i plaćala vam je danak koji je trebalo vi njoj da plaćate. Ali, to je bilo zbog ženske slabosti i ludosti.”⁹ Novi car je smatrao da je bivša carica sebe potcenila u odnosu na kalifa, pa je tražio da Harun al-Rašid vrati dug. Problem je napokon bio razrešen u bici. Nićifor, čije su snage bile potpuno poražene, bio je primoran da nastavi da plaća danak koji je Irina plaćala bez prolivanja krvi. Možda ona nije bila žrtva slabosti i gluposti, nego neko ko realno i trezveno sagledava politiku.

⁸ Murray, *A History*, str. 196.

⁹ *Ibid.*, str. 164.

Arapske šahistkinje

Nije bilo neuobičajeno da carica Irina govori šahovskim jezikom, kao što nije bio neuobičajen visok društveni položaj vizantijskih i muslimanskih žena različitog socijalnog nivoa koje su igrale šah još od vremena kada je ova igra bila uvedena u njihove otadžbine. Na primer, Ali ibn Husein, praukun pro-roka Muhameda, navodno je igrao šah sa svojom ženom. Ostalo je zabeleženo da je kalif Mamun, brat bagdaskog kalifa Amina (vladao 809–813), kupio robinju za visoku cenu od dve hiljade dinara, dobrim delom i zbog njene velike umešnosti u šahovskoj igri. U arapskom svetu bile su rasprostranjene priče o pametnim ženama, naročito one o dobro obrazovanim robinjama naučenim da recituju poeziju, sviraju na leutu i izvrsno igraju šah. Ponekad su one čak nudile pomoć uglednim muškarcima i objašnjavale im kako da pobede svoje protivnike, kao u takmičenju između dva čuvena naučnika Sulija i Mavardija u prvoj deceniji X veka.¹⁰

Pored ovih poluistorijskih svedočanstava, obilje šahovskih priča u kojima žene imaju istaknuto mesto čine deo srednjovekovne islamske književnosti. Te priče su često bile neki oblik takmičenja između polova, s mogućnošću da pobedi žena, što je pojačavalo uzbudljivost. U jednoj takvoj pripovesti lepa devojka Zajn al-Masvasif poziva Masura, vremešnog udvarača, da igraju šah na garnituri od ebanovine i slonovače, obloženoj biserima i rubinima. Oni počinju da igraju, ali je Masur postao toliko opsednut vrhovima njenih prstiju da nije bio u stanju da se usredsredi na igru, pa je veoma brzo poražen.

Slična je priča iz *Hiljadu i jedne noći* o nadmetanju muslimanskog princa Šarkana i hrišćanske princeze Abrize. Princeza je predvodila grupu lepih mladih devojaka koje su uživale u tako nežestvenim delatnostima kao što je bilo rvanje. Pošto je princ krišom gledao princezu kako pobeđuje mnoge protivnice, pojavljuje se pred njom i izaziva je na borbu bez oružja. Premda joj je po fizičkoj snazi bio jednak, toliko se ošamutio dodirnuvši joj telo da je izgubio tri puta zaredom! Princeza mu je potom ponudila gostoprimstvo i jedne od sledećih noći izazvala ga na partiju šaha. Ponovo se princ pomeo, ovoga puta gledajući njeno prelepo lice dok je trajala partija. Izgubio je koncentraciji i opet bio poražen. Predvidivo, njih dvoje su se zaljubili jedno u drugo, Abriza je primila islam i otišli su na dvor prinčevog oca.¹¹

U poglavljima koja slede videćemo kako su se sve odvijale šahovske partije između muškaraca i žena, ali su ovu temu evropski autori obrađivali na drugi način. U tim podjednako pristrasnim pričama obično je reč o egzotičnoj arapskoj princezi koja biva pometena lepotom evropskog mladića i, ako se čini prelazak u drugu veru, to je obavezno iz islama u hrišćanstvo.

¹⁰ Ovaj odeljak i sledeća dva odeljka zasnovani su na tekstu Remke Kruk, *A Lead of Queen, Knight, and Rook, Dame and Zet/Queen's Move* (The Hague: Koninklijke Bibliotheek, 2002).

¹¹ Remke Kruk, "Warrior Women in Arabic Popular Romance," Part One, *Journal of Arabic Literature* 24, (1993), str. 214–230; 25 (1994), str. 16–33. Part Two—July, str. 214–16.

Ovakve izmišljene priče, kao i igra sama po sebi, došle su u Španiju s arapskim osvajačima. Šah je na dvor u Kordobi, prestonici španskog islama, uveo 822. godine uticajni muzičar iz Bagdada po imenu Zirab.¹² On je doneo i novu modu arapske poezije i pesmu koja se pevala u Bagdadu, a sve se to vrlo brzo primilo u ovoj novoj zemlji. Kordoba je do X veka bila jednaka Bagdadu po bogatstvu, blistavosti i kulturnim dostignućima. Moćni kalif Kordobe Abd al-Rahman III (913–961) utemeljio je luksuzan i sofisticiran dvor kojem su se divili izaslanici i s Istoka, i sa Zapada. Šah je zauzimao visoko mesto u ovom kosmopolitskom okruženju gde su muslimani, hrišćani i Jevreji zajedno igrali tu igru, žene podjednako kao i muškarci. Hrišćani i Jevreji, trebalo bi pomenuti, bili su zakonski čuvani od progona španskih poklonika islama ukoliko nisu širili prozelitizam ili se javno hvalili svojom verom. Period vladavine omajadskih kalifa (756–1013) postao je poznat kao „zlatno doba” za muslimane i Jevreje.

Kraljica Toda iz Navare

Kalif Abd al-Rahman III bio je nećak legendarne hrišćanske kraljice Tode od Navare. Poput drugih posetilaca njegovog dvora, ona se ovde susrela sa šahom i naučila da ga igra pre nego što se vratila u svoje kraljevstvo. Priča o kraljici Todi razotkriva mnogo o uzajamnoj razmeni između islamske i hrišćanske Španije, kao i o statusu kraljice kao vladara u to doba, te ću je potanko ispričati. Kraljica Toda Asnarez od Navare bila je glavna politička figura u Španiji X veka, zasenivši sve druge hrišćanske suverene, i muškarce, i žene. Ovi suvereni vladali su nad malim kraljevstvima na severu – Galicija, Asturijas, Leon, Kastilja, Navara, Aragon, Katalonija – nadmudrujući se za premoć i svi obazrivi prema moćnijoj muslimanskoj sili koja je okupirala ostali deo Iberijskog poluostrva.

Uspeh ili neuspeh hrišćanskih kraljevstava bio je uveliko određivan karakterom njihovih vladara. Uspešan kralj morao je biti žestok ratnik, a ni kraljica nije mogla da izbegne prizore krvi. Ona je često očekivala da se pridruži svom suprugu na čelu vojske ili, ako bi to bilo potrebno, da sama povede trupe u bitku. I kraljevi i kraljice bili su vešti političari, obrazovali su saveze s uticajnim članovima plemstva i klera i vladali svojim kraljevstvima sa neumornim oprezom. U Španiji, kao i drugde u Evropi kćerke iz plemićkih ili kraljevskih porodica udajom su postajale naslednice trona. Takav je bio slučaj s kraljicom Todom kada se udala za Sanča Garseza, kralja Pamplone, oko 912. godine. Ona je brzo postala poznata kao inteligentna suvladarka, ali je po muževljevoj smrti 925. godine proizvela sebe u regentkinju, i izazivala veliko strahopoštovanje. Mnogo godina ona je, raspoložujući velikom moći, rukovodila i kao vladar iz senke, zaklonjena tronom svog sina Garsije Sančeza, koji je imao samo šest godina kada mu je preminuo otac. I iz hrišćanskih i iz arapskih dokumenata

¹² Ricardo Calvo, *Lucena, La Evasión en Ajedrez del Converso Calisto* (Barcelona: Perea Ediciones, 1997), str. 72.

jasno je da su je u muslimanskom svetu videli kao istinskog vladara kraljevstva, s odlučnim glasom u politici, diplomatiji i vojsci.¹³ Čak i posle ženidbe Garsije Sančeza 943. godine ime kraljice Tode često se pojavljuje u kraljevskim dokumentima, više nego ime nove kraljice, supruge njenog sina. Ponekad povelja glasi: „Ja, Garsija Sančez, božjom milošću kralj, zajedno s mojom majkom kraljicom Todom”, a katkad se može pročitati: „zajedno s mojom suprugom kraljicom Terezom”. Postoji dobar razlog da se veruje kako su moćne kraljice-udovice poput Tode uživale pretpostavljen položaj onom što su ga imale supruge njihovih sinova.

Todina deca – četiri kćerke i sin – bili su delimično ključ njenog uspeha. Ona je venčavala svako svoje dete vrlo promišljeno i tako stvarala mrežu uticaja preko celog Iberijskog poluostrva. Od svog sedišta u Pamploni, do francuske granice, Toda je umešno povlačila konce moći, protežući ih na istok do Leona i Kastilje, na zapad do Aragona, i čak na jug do Kordobe, sjajne muslimanske prestonice koja je po veličini i bogatstvu nadmašivala sve druge gradove na poluostrvu.

Ipak, Todina nadmoć nije ostala bez osporavanja. Njen zet grof Fernan Gonzales od Kastilje imao je iste ambicije. Neustrašivi ratnik i oštrouman političar, on se na svoj način borio ne samo da izađe iz anonimnosti i postane najveći zemljoposjednik u Kastilji nego i da udajom svoje kćerke za vladajućeg monarha bude dominantno prisutan u susjednom kraljevstvu Leon. Međutim, prerana smrt vladara kraljevstva Leon omogućila je kraljici Todi priliku da svog unuka Sanča postavi na tron Leona.

Kako Fernan Gonzales nije bio neko ko će bez borbe predati kontrolu nad tim područjem, bilo je neophodno da se protiv njega povede rat. Kraljica Toda i kralj Sančo obrazovali su koaliciju vojnih snaga, uključujući kalifa Abd al-Rahmana III od Kordobe, kraljičinog nećaka. Gonzales je napokon bio pobeđen i prisiljen da prihvati Sanča za kralja Leona.

Sančovo problematično pravo na tron bilo je udruženo s ozbiljnom fizičkom smetnjom. On je bio toliko gojazan da čak nije mogao da uzjaše konja, što je bio neophodan preduslov za kralja. Žarko želeći da stvori bolju sliku o svome unuku, Toda je tražila da lični lekar Abd al-Rahmana, međunarodno poznati čuveni jevrejski lekar i državnik Hasdai ibn Šarapur, preuzme Sančovo lečenje. Kada je Hasdai posetio Todu i Sanča u Pamploni, insistirao je da pacijent sa svojom babom dođe na tretman u Kordobu. Toda i Sančo su tako došli u muslimansku prestonicu u Španiji, gde je on podvrgnut dugoj dijeti, a ona je imala zadovoljstvo da vidi svog izmršavelog unuka, koji je 959. godine

¹³ Roger Collins, *Queens-Dowager and Queens-Regent in Tenth-Century León and Navarre*, u *Medieval Queenship*, priredio John Carmi Parsons (New York: St. Martin's Press, 1993), str. 79–92. Ovaj odeljak se naslanja na tekst Vicenta Márquez de la Plata i Luis Valero de Bernabé, *Reinas Medievales Españolas* (Madrid: Alderaban Ediciones, 2000), str. 45–61; Gabriel Jackson, *The Making of Medieval Spain* (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1972), str. 38–40; and Manuel Marquez-Stirling, *Fernán González, First Count of Castile: The Man and the Legend* (University, Mississippi: Romance Monographs, 1980).

ponovo zaseo na tron Leona. (Tužno, uprkos svojim nastojanjima, Sančo je u istoriji upamćen kao „Sančo Debeli“.)

Kraljica Toda je vodila kraljevsku politiku kao da je to porodična stvar. Kćerke, sinovi i njihovi bračni drugovi, unuci, bratanice i bratanci bili su pod njenom vlašću. Todu nije ograničavao njen pol; ona je prosto našla pronicljive načine da vešto utiče na prilike, imajući u prvom planu svoju korist. Premda je postala kraljica zahvaljujući udaji i čak moćnija tokom svog udovištva, ustanovila je model žestoke matrijarhalne vladavine, koji su sledećih stoleća koristile brojne kraljice.

Apstraktne šahovske figure u Španiji

Na muslimanskim ili hrišćanskim teritorijama u Španiji u X veku šah se igrao apstraktnim figurama koje su predstavljale kralja, vezira (prethodnika kraljice), slona (prethodnika lovca, odnosno lauffera), konja (prethodnika konja skakača), topa (kule) i piona (pešaka). Čak i posle uvođenja realističnih figura apstraktna šahovska garnitura i dalje je dominirala španskom scenom. I premda je šahovska kraljica do 1000. godine bila poznata na drugim stranama Evrope, njeno prisustvo u Španiji moglo bi se pratiti samo do XII veka. Na iznenađenje, to nije bilo južno od Pirineja, nego u senci Alpa, gde se šahovska kraljica prvi put i pominje. Čitamo dalje.

O PISCU

Merilin Jalom je viši naučnik u Institutu za žene i rod na univerzitetu Stanford. Do sada je objavila:

Kako su Francuzi izmislili ljubav: Devetsto godina strasti i romanse (How the French Invented Love: Nine Hundred years of Passion and Romance (New York: Harper Collins), *Američko odmorište: Četiri stotine godina istorije kroz naša groblja* (The American Resting Place: Four Hundred Years of History Through Our Cemeteries and Burial Grounds (Boston: Houghton Mifflin Harcourt, May 15, 2008), *Birth of the Chess Queen* (New York: Harper Collins Publishers, 2004), *Istorije žene* (A History of the Wife (New York: Harper Collins, 2001), *Istorija grudi* (A History Of the Breast (New York: Knopf, 1997), *Sestre po krvi: Francuska revolucija u ženskom pamćenju* (Blood Sisters: The French Revolution in Women's Memory (New York: Basic Books, 1993 - London: Pandora/Oram, 1998), *Materinstvo, smrtnost i literatura ludila* (Maternity, Mortality, and the Literature of Madness (University Park and London: Penn State Press, 1985)

Živi u Palo Altu (Kaliforniji) sa suprugom, psihijatarom i piscem Irvinom Jalom.

SADRŽAJ

Zahvalnica	4
Predgovor	6
Odabrani vlastodršci toga perioda	11

PRVI DEO • MISTERIJA ROĐENJA ŠAHOVSKE KRALJICE

I glava Šah pre šahovske kraljice	14
II glava Ulazi Kraljica!	21
III glava Šahovska kraljica pokazuje svoje lice	33

DRUGI DEO • ŠPANIJA, ITALIJA I NEMAČKA

IV glava Šah i kraljice u hrišćanskoj Španiji	41
V glava Šahovski moral u Italiji i Nemačkoj	57

TREĆI DEO • FRANCUSKA I ENGLJESKA

VI glava Šah putuje u Francusku i Englesku	66
VII glava Šah i kult Bogorodice	84
VIII glava Šah i kult ljubavi	93

ČETVRTI DEO • SKANDINAVIJA I RUSIJA

IX glava Nordijske kraljice, na tabli i izvan nje	109
X glava Šah i žene u staroj Rusiji	122

PETI DEO • MOĆ KRALJICI

XI glava Novi šah i Izabela od Kastilje	133
XII glava Uspon „Kraljičinog šaha”	148
XIII glava Opadanje broja šahistkinja	156

Zaključak	157
-----------------	-----

O piscu	159
---------------	-----

Pogovor	167
---------------	-----

Indeks	161
--------------	-----

